

Prof. Dr. Mehmet Özmen
Armağanı

Editörler

Nurettin Demir - Faruk Yıldırım

Adana 2014

Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı
Editörler: Nurettin Demir - Faruk Yıldırım

© Bu kitapta basılan makalelerin yayın hakları yazarlarına aittir.
Makaleler, yazarlarının izni olmadan basılı veya elektronik olarak çoğaltılamaz, başka dile çevrilemez.

ISBN: 978-975-487-196-8

Kapak Tasarım: Emine Ağırbaş
Baskı: Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü

İsteme Adresi: Çukurova Üniversitesi
Basın ve Halkla İlişkiler Bürosu
Balcalı/ADANA
Mail: basin-halk@cu.edu.tr
Tel. : 0 322 338 71 14

Ağız Sözlüklerinde Sözlükbirimlerin İçerik Planı Üzerine Öneriler*

Erdoğan Boz, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Giriş

Ağız sözlüklerinde sözlükbirimlerin içerik planı belli ölçütlere göre yapılır. Bu içerik planı, sözlük yazarının belirlediği amaç ve hedef kitleye göre değişiklik gösterebilir. Ülkemizde müstakil olarak çalışılmış ağız sözlüklerinin yanında ağız incelemesi amacıyla belli yörelerden derlenmiş metinlerin metin sözlükleri de vardır.

Türk Dil Kurumu'nun Derleme Sözlüğü, yukarıda sözünü ettiğimiz müstakil ağız sözlüklerinin en önemlisi ve en kapsamlısıdır. Bunun dışında 10'u aşkın müstakil ağız sözlüğü olduğunu biliyoruz. Ancak her şeye rağmen bu sayının yeterli olmadığını açıktır. Buna karşılık ağız incelemelerine bağlı olarak metin sözlüklerinin giderek arttığını söyleyebiliriz.

Burada asıl sorun, sözlük yazarının amaç ve hedef kitlesine göre hazırlayacağı ağız sözlüğündeki sözlükbirimlerin içerik planını konusunda yeteri kadar bilimsel yayının olmamasıdır. Bu durumda, sözlük yazarları söz konusu içerik planını ya deneme yanılma ya da örnekleme yoluyla yapagelmektedirler.

Biz bu burada, ağız sözlüklerindeki sözlükbirimlerin içerik planını oluşturan ölçütler üzerinde duracağız. Yerli ve yabancı kaynaklardan derleyerek oluşturduğumuz bu yazı, bir deneme ve öneri niteliğindedir.

Ağız Sözlüklerinde Sözlükbirimlerin İçerik Planı

Ağız sözlüklerinde sözlükbirimlerin içerik planını çıkarmak için yerli ve yabancı kaynaklar taranmış ve içerik planına dair elde edilen ölçütler örnekleriyle birlikte aşağıya alınmıştır.

1. Sözlükbirim (maddebaşı)

1.1. Biçimce ve anlamca ölçünlü dilden farklı olan sözcük/söz öbeği alınmalı.***

<i>açix</i>	: Açık.
<i>alev yakmalık</i>	: Üç ayak üzerine yemek pişirmek için konulan saç.
<i>berduş</i>	: Büyük kazan.
<i>bône</i>	: Böyle.

* Bu yazı (4. Uluslar arası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011) Edirne)'de sunulmuş ve yayımlanmamış bildiri metnidir.

*** Ölçünlü dil ile paralellik gösteren sözcük/söz öbeklerinin alınması ise sözlük yazarının tercihiine bağlıdır.

<i>çsıran</i>	: Kazan veya teknedeki hamuru sıyırmaya yarayan alet.
<i>evel_allâ</i>	: Allah'ın izniyle.
<i>unnan_suna</i>	: Ondan sonra.

1.2. Çok biçimli olan sözlükbirimlerden biçimce en yaygın olanı asıl sözlükbirim olarak alınmalı. Diğerleri topluca parantez içinde verilebilir.

<i>afıyon</i>	: (= afıyon, afyon, efyon, afyón) Afyon.
<i>axşam</i>	: (= âşam, aqşam, aqşám) Akşam.
<i>ğırK</i>	: (= ğırx, qırq) Kırk.

1.3. Çok biçimli olan sözlükbirimlerden biçimce yaygın olmayan diğer sözlükbirimler, asıl sözlükbirime gönderme yapılmak üzere alınmalı.

<i>afıyon</i>	: → afıyon.
<i>afyon</i>	: → afıyon.
<i>efyon</i>	: → afıyon.
<i>afyón</i>	: → afıyon.
<i>âşam</i>	: → axşam.
<i>aqşam</i>	: → axşam.
<i>aqşám</i>	: → axşam.

1.4. Ayrı bir kavramı karşılayan söz öbekleri (birleşik sözcük, birleşik eylem vd.) sözlükbirim olarak alınabilir.

<i>ekmeK ğadâyıfı</i>	: Ekmek kadayıfı; bir tür hamur tatlısı.
<i>ğılavuz sal-</i>	: At arabası tekerleğinin kapağı içine diş açmak.
<i>sancaK çıqarma</i>	: Doğumdan sonra, gelinin annesince hazırlanan hediye dolu süslü beşiğın, damat evine gönderilmesi.

1.5. Ayrı bir kavramı karşılayan deyimler, atasözleri ve kalıp sözler de, sözlükbirim olarak alınabilir.

<i>işi qırıx</i>	: Kazancı iyi olmayan.
<i>qaz qazınan baz bazinen</i>	: Davul dengi dengine.
<i>in_cin marhamatına</i>	: İnsan ve cinin kötülüğünden emin olmak için söylenen söz.
<i>ğız ğucaKda ceyiz ğucaKda</i>	: Kızın doğumuyla çeyizi de başlar.

1.6. Biçimce aynı (sesteş) ancak anlamca farklı olan sözlükbirimler, Romen rakamları ile ayrı ayrı sözlükbirim olarak sıralanmalı.

<i>edet I</i>	: Gelenek görenek.
<i>edet II</i>	: Sayı.

- bel I* : Toprak kazmakta kullanılan bir tür kürek.
bel II : İnsan bedeninde sırt ile kalça arasındaki kısım.
bibi I : Hala.
bibi II : Birbiri.
qax- I : kakmak.
qax- II : Kalkmak.

1.7. Geçirdiği ses değişimleri nedeniyle çok değişmiş sözcükler, çekimli biçimde veya komşu sözcükle birlikte alınabilirler.

- işim_mar* : <iş+im var.
ôlum : <oğul+um.
ne_blem : <ne bileyim.

1.8. Bütün sözlükbirimler alfabetik olarak sıralanmalı.

2. Ölçünlü dildeki biçimi

2.1. Ölçünlü dile göre tanımayacak biçimde olan sözlükbirimlerin ölçünlü biçimleri, (<...>) işareti içinde verilebilir. Ayrıca ölçünlü biçim hakkında not düşülebilir veya açıklama göndermeleri yapılabilir.

- Birma* : <burma> Burma bilezik.
yalguz: <yalnız> Kimsesiz.

2.2. Ölçünlü dilde kullanılmayan bu durumdaki sözlükbirimler ise, ölçünlü dile en yakın biçimde verilebilir.

- hezîreK* : <hezirek> Kömür külünü atmak için kullanılan alet.
öñüceK : <öncek> Mutfak önlüğü.

3. Göndermeler

3.1. Sözlükbirimler arası göndermeler

3.1.1. Asıl olarak alınan sözlükbirimlerden, diğer sözlükbirime göndermeler (=) işareti ile yapılabilir. Bütün farklı biçimler yalnızca burada topluca parantez içinde verilebilir.

- afiyon* : (= afiyon, afyon, efyon, afyón) Afyon.
axşam : (= âşam, aqşam, aqşám) Akşam.
ğırK : (= ğırx, qırq) Kırk.

3.1.2. Asıl alınmayan diğer sözlükbirimlerden, asıl alınan sözlükbirime yapılan göndermeler de (→) işareti ile yapılabilir. Burada diğer farklı biçimlerin tekrar gösterilmesine gerek yoktur.

afiyon : → afiyon.
afyon : → afiyon.
efyon : → afiyon.
afyón : → afiyon.

3.1.3. Farklı anlamlı veya çok anlamlı biçimler için göndermeler ayrı ayrı yapılmalı.

bél : → (bel I)
beí : → (bel II-2.)
qaK- : → (qax I-1.)
qalq- : → (qax II-3.)

3.2. Haritalara, tablolara ve şemalara bilgi göndermeleri

3.2.1. Sözlükbirimlerde çok çeşitli nedenlerle haritalara, tablolara ve şemalara göndermeler yapılabilir ve bunlar kısaltma yapılarak verilebilir.

bastix : *har.1.*
pestil : *har.2.*
bibi : *tab.3.*
xala : *tab.3.*

3.3. Sözlüklere veya diğer kaynaklara açıklama göndermeleri

3.3.1. Başka bir sözlükteki eşsesli ve/veya eşanlamlı sözlükbirime gönderme yapılacaksa, ilgili sözlük kısaltma yapılarak verilebilir.

çortum : söz. DS, MAS.

3.3.2. Sözlükbirim ile ilgili olarak açıklama gerektiren özel durumlar (dilbilgisel vd.) için ilgili kaynak kısaltma yapılarak verilebilir

yüzluđ : *dlb.* EAT.42.

4. Sözcük türü

4.1. Bütün sözlükbirimlerin sözcük türleri verilmeli.

eziciK : *s.* Az olan.
genni : *adl.* Kendi, kendisi.
sile sile : *bel.* Silme, lebalep.

4.2. Eylem gök ve gövdeleri (-) işareti ile verilmeli ve bunun için {-mAK} eki kullanılmamalıdır.

xafifla- : Hafiflemek, rahatlamak.
makineye wur- : Kıymak, parçalamak.
yalan ét- : Yalan söylemek.

4.3. Çok anlamlı sözlükbirimlerin anlamları, sözcük türlerine göre sıralanabilir. Önce adlar, ardından sıfat, adıl, belirteç, ilgeç, bağlaç ve ünlemler gelmeli. Sözcük türleri, anlam tanımlamasından önce ve anlam sırasını belirten rakamlardan sonra kısaltma (a., s., adl., bel., il., bağ. ve ünl.) olarak verilebilir. Birden çok sözcük türü olan sözlükbirimlerde, örnek tümcenin verilmesi oldukça önemlidir.

eziciK : s. 1. Az olan. " Evde *eziciK* ğurabiye ğalmış."
bel. 2. Az miktarda. "MemeT *eziciK* ğonuştı."

sawuq : a. 1. Serin. "Böün hava *sawuq*.
bel. 2. Serince. "Ruzğar *sawuq*.esiyö.

5. Köken dili ve biçimi

5.1. Türkçe kökenliler için (<) işareti içinde önceki şekil veya köken verilebilir.

dögme : < dög-me
ırax : < ıra-k

5.2. Alıntılar için köken dili -kısaltmayla- ve biçimi parantez içinde verilebilir.

fantâzi : (Fr. fantaisie)
sabbâ : (Ar. çabâw)
tamafil : (Fr. automobile)
tetülbahar : (Ar. tawte'l-bawr)

5.3. Alıntı sözcük Türkçe ek almışsa köken diller belirtildikten sonra ek ayrı yazılarak verilebilir.

çüççü : <Far.+Tr. çift+çi
irenbarnig : < Far.+Tr. rençber+lik

5.4. Tereddütlü köken veya köken dili için (?) işareti kullanılabilir.

küdürüm : <? köt+rü-m (söz. KBS)
tavux : < ? Tr.

6. Anlam

6.1. Derlenen, taranan metinden veya kurmaca ya da anket yoluyla elde edilmiş sözlükbirimin anlamı bağlama göre verilmelidir.

hedik : Buğday ve nohut karışımı haşlanmış yiyecek.
"hedik qaynaturux, bayaz noxut var ya bi de ona buğdâ qorlar."
teqavil : İşçi taşıyan küçük boyutlu tren.
"orda *teqavil* gediş, tiren demişler ona."

6.2. Sözlükbirimin ölçünlü dilden veya derlenen yöreden eş/yakın ve/veya zıt anlamlı karşılıkları da verilebilir.

öñüceK : eş. Önlük
peşkir : eş. Havlu.
teze : zıt. Bayat.
yûqa : zıt. Kalın

6.3. Çok anlamlı sözlükbirimlerin bütün anlamları, numaralandırılarak aynı başlık altında verilebilir.

ğanat : 1. Ayakkabının iki yanı. 2. Mestin ön kısmı. 3. Merdiven.

7. Derleme yeri referansları

7.1. Derleme yerleri, mezra (altı çizili), köy (**koyu**), ilçe (*eğik*), il (BÜYÜK HARF) sırasıyla ve kendi içinde alfabetik olarak verilebilir.

Malkaya-Çüngüş-DİYARBAKIR

7.2. Derleme yapılan kişinin yer değiştirmesi durumunda, önceki ve sonraki yer arasına (→) işareti konulabilir.

Çüngüş→DİYARBAKIR

8. Örnek tümce

8.1. Sözlükbirimlerin anlamlarından sonra, derlenen, taranan metinden veya kurmaca ya da anket yoluyla elde edilmiş sözlükbirimin anlamını verecek uzunlukta örnek tümce verilmesi çok önemlidir. Örnek tümcenin alındığı metnin referansı; metin ve satır numaraları şeklinde verilebilir

hedik : Buğday ve nohut karışımı haşlanmış yiyecek.
“*hedik* qaynaturux, bayaz noxut var ya bi de ona buğdâ qorlar.” (XI.34)
teqavil : İşçi taşıyan küçük boyutlu tren.
“*orda teqavil* gedy, tiren demiylar ona.” (XXIII.26)

9. Sözlükbirimcik

9.1. Sözlükbirimlerin (alt maddebaşı) altında yer alan sözlükbirimcikler, sözlükbirimlerden söz öbeği yoluyla yapılan birleşik eylem, birleşik sözcük vd.den oluşur. Sözcükbirimcik, söz öbeğini oluşturan her sözcüğün altında verilmelidir.

dış : Diş.
dış aş- : Ahşap veya metal nesne üzerinde yiv oluşturmak.
dış gölles : Diş çıkaran çocuklar için buğday mısır vd. bakliyattan haşlanarak yapılan bir tür yiyecek.
aç- : Açmak.
dış aş- : Ahşap veya metal nesne üzerinde yiv oluşturmak.

gölle : Haşlanmış buğday, mısır, nohut vb. tahıllar.
dış göllesi : Dış çıkaran çocuklar için buğday mısır vb. tahıldan haşlanarak yapılan bir tür yiyecek.

9.2. Sözlükbirimcikleri oluşturan söz öbeğindeki sözcükler, bu öbek dışında hiç kullanılmıyorlarsa, ilgili sözcükler sözlükbirim olarak alınır ancak tanımları yapılmadan alt satıra geçilerek sözlükbirimcik yazılabilir.

burun :
burun demiri: Ayakkabının uç kısmında alta çakılan demir parçası.
oq :
oq qayışı : At arabasının fren yapmasını sağlayan kayış

9.3. Bütün sözlükbirimcikler, sözlüklükbirimlerin altında alfabetik ve ulamsal olarak sıralanabilir.

10. İstatistiksel bilgiler

10.1. Kimi sözlükbirimlerin kullanım sıklıkları karşılıklı olarak verilebilir.

bibi : Babanın kız kardeşi. %78; *xala* %22.
xala : Babanın kız kardeşi. %22; *bibi* %78.

10.2. Kimi sözlükbirimlerin eski (geleneksel-özgün) ve/veya yeni (güncel) olup olmadıkları verilebilir.

medefelam : *gnc.* Bir tür yapay ahşap.
met : *gln.* Çelik çomak oyununda kullanılan çubuk.

Örnek uygulama (Veriler kurmacadır)

aqça I : <akçe>; <? ağı+ça>; (=aqçı, aqçá, ağça); *har.* 2; *söz.* TTKBS.13; *dlb.* TDB.124; *eş. para*; *gln*; *ist.* aqça %72-para %28; **Malkaya, Deveboynu-Çüngüş-DİYARBAKIR; Çukurca**→*Seyitgazi-ESKİŞEHİR.*

1. *a.* Para. "Babañ qaç aqça vérdi?" (ÇA-XX.12). 2. *a.* Kadınları takı olarak kullandıkları ortası delik, madeni, yassı pul. "Anşanıñ başındağı aqçaları gör-düñ mü?" (ESA-X.42)

aq aqça qara gün için : *ata.* Gelecekte muhtemel zor günler için tasarrufta bulunmalı.

aqçı : → aqça I-1
aqçá : → aqça I-2
ağça : → aqça I-2

aqça II : <akçe> <? aq+ça>; (=aqçe, aqçá,); **Başarı-Çermik-DİYARBAKIR; Sarıcaılyas**→*Seyitgazi-ESKİŞEHİR.*

1. a. Bir çeşit armut. "Bahçaları dolaştım aqça bulamadım." (ESA-X.13). 2. s. Beyaz, beyaza yakın. "Aqça eliyle beni oxşadı." (ÇA-II.3)

aqça paqça : Bembeyaz.

Sonuç

Yapmış olduğumuz çalışma bir deneme ve öneri niteliğindedir.

Sözlük yazarları amaç ve hedef kitlelerine göre bu öneriden istedikleri kadarıyla istifade edebilir hatta bunu geliştirebilirler.

Önerimiz yalnız genel ağız sözlükleri için değil, aynı zamanda belli bir ağız konu alan çalışmaların sözlükleri için de geçerlidir.

Kaynaklar

- Buran, Ahmet-İlhan, Nadir (2008). *Elazığ Yöresi Söz Varlığı*. Ankara: TDK.
- Cebeci, İsa (2010). *Örneklerle Deliorman Ağızı*. Ankara: TDK.
- Edward Gepp, M.A (1923). *A Contribution to an Essex Dialect Dictionary*. London: George Routledge & Sons Ltd.
- Gökçeoğlu, Mustafa (2008). *Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Griffiths, Bill (2004). *A Dictionary of North East Dialect*. Newcastle. Northumbria University Press.
- Günşen, Ahmet (2001). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir.
- Hall, Joan H. (2002). *Dictionary of American Regional English*, London: Harward University Press.
- İleri, Canan (2008). *Eskişehir Türkmen Ağızları Söz Varlığı*. Lefkoşe: Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi.
- Kurul (1993). *Derleme Sözlüğü*. 2. Baskı. Ankara: TDK.
- Mefkure Rıza Mollova (2003). *Doğu Rodop Türk Ağızlarının Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Tor, Gülseren (2004). *Mersin Ağız Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 38.
- Uygur, Vedat Ceyhun (2007). *Denizli Ağız Sözlüğü*, Denizli: Denizli Belediyesi Yayınları.